

Výstavba socialismu a komunismu předpokládá odstranění všech třídně založených nerovností, mezi nimi i diferencí, týkajících se společenského postavení mužů a žen [Marx-Engels 1967]. Zrovnoprávnění v tomto směru představuje složitý a dlouhodobý proces, který je celospolečenského charakteru, probíhá v různých rovinách a vyvolává specifické problémy. Nejde v něm o mechanické přizpůsobení postavení a způsobu života žen sociálně ekonomickým a kulturním charakteristikám mužů, nýbrž jde o novou definici společenského místa a poslání obou pohlaví a jejich vzájemných vztahů. V mnoha směrech společnost teprve hledá formy žádoucí rovnováhy, nahrazující dřívější převahu mužů, a postupně je naplňuje obsahem odpovídajícím novým společenským podmínkám a cílům i specifickým dispozicím obou pohlaví.

V rozdílech postavení a způsobu života mužů a žen nacházíme na jedné straně difference jednoznačně spjaté s třídní minulostí a v socialistickém vývoji poměrně rychle překonávané; na druhé straně rozdíly, jejichž podstatou je biologická polarita obou pohlaví, tj. které mohou být modifikovány v některých svých projevech, v zásadě ale tvoří neoddelitelný atribut lidského života. Mezi těmito oblastmi však zůstává široké pole rozdílů, jejichž podmíněnost je složitá, kulturní zafixovanost velmi silná a možnosti rychlých změn omezené. Zde je třeba podrobně analyzovat společenská zprostředkování, v nichž se tyto rozdíly vytvořily a upevnily, a v návaznosti pak společenský přínos jejich překonávání, objektivní hranice i nákladnost společenské intervence, která v každé dané etapě vývoje společnosti má k dispozici poměrně přesně vymezené nástroje i investiční prostředky.

To vše jsou velmi složité problémy, jejichž analýza představuje obsah dlouho-

dobého výzkumu. Jeho rámcem by měla být kategorie způsobu života, nutící k odhalování souvislostí mezi jednotlivými životními oblastmi a dimenzemi a vedoucí k zachycování problémů v širokém kontextu vzájemných podmíněností. Zde se pokusíme naznačit alespoň některé aspekty historických změn, jež proběhly a stále probíhají ve způsobu života žen. Není to jednoduchá cesta, neboť v postupu překonávání hlavních problémů se objevují vždy nové problémy, na kvalitativně jiné úrovni a v odlišném kontextu. Jsou to již problémy neantagonistické a dlouhodobě řešitelné, jejichž uchopení však není snadnou záležitostí ani v poznávacím procesu, a tím spíše ani v praxi společenského řízení.

1. Účast ve společenské produkci

Marxistické řešení „ženské otázky“ považuje za rozhodující podmínku osvobození ženy její zapojení do společenské produktivní práce [Marx-Engels 1967 : 188]. Přitom nejde jen o odstranění její materiální závislosti na muži; ekonomickou podstatou vyrovnávacího procesu je takové pracovní zapojení ženy, které objektivně i subjektivně, z hlediska produktivity a organizace práce i z hlediska materiálního a morálního hodnocení, je srovnatelné s pracovní aktivitou mužů a v tomto smyslu je základem zrovnoprávnění ve všech oblastech společenského života. Těchto parametrů může práce žen nabýt pouze v socialistické společnosti, v podmínkách likvidace třídního antagonismu a v kontextu odstraňování všech třídně založených rozdílů.

Vyrovnávací proces v profesionální sféře nelze totiž ztotožňovat s prostým pracovním zapojením žen; již od vzniku strojové velkovýroby představovaly ženy vítaný a málo placený prvek na trhu pra-

Tabulka 1. Ženy podle vzdělání a věkových skupin v letech 1950 a 1970 (v %)

Věková skupina	Střední škola				Vysoká škola			
	ČSR		SSR		ČSR		SSR	
	1950	1970	1950	1970	1950	1970	1950	1970
20—29	5,7	30,6	3,7	33,6	0,4	3,8	0,2	4,2
30—39	4,1	18,5	2,6	14,4	0,3	3,7	0,1	3,1
40—49	2,5	8,5	1,4	6,7	0,2	1,9	0,1	1,3
50—59	1,9	5,8	1,0	4,1	0,2	0,9	0,1	0,6
60 a více	1,5	2,9	0,8	1,6	0,1	0,2	0,0	0,2
Celkem nad 15 let	2,7	12,4	1,6	12,6	0,3	1,9	0,1	1,8

Prameny: Sčítání 1950 a 1970

covních sil.¹ Proletářské a rolnické ženy pracovaly často v neplnoprávném postavení jako „pomáhající členové domácnosti“, domácí dělnice, služebné, sezónní pracovnice apod. Tyto charakteristiky žen jako doplňkové, méně kvalifikované a hůře placené pracovní síly, orientované převážně na výkon jednotvárných rutinních prací a koncentrované v oblastech služebných a obslužných činností, převzala jako dědictví socialistická revoluce.²

Společenská a ekonomická situace po uchopení moci dělnickou třídou vytvořila příznivé podmínky pro extenzivní zapojení žen do pracovního procesu. Orientace na rozsáhlou industrializaci, umocněná velkou koncentrací investic, podstatně rozšířila počet pracovních příležitostí; současně byla zrušena možnost žít na úkor cizí práce a zvyšování životní úrovně rodiny bylo možné (při daném stupni produktivity společenské práce) dosáhnout především zvýšením počtu výdělečných členů rodiny. Ženy jsou v tomto období hlavním zdrojem růstu pracovních sil, přičemž nastupují nejen do tradičně ženských

odvětví, ale i do řady dalších průmyslových oborů s pásovou výrobou a do rozvíjejících se odvětví služeb. Jestliže v roce 1950 byla ekonomicky aktivní zhruba polovina žen v produktivním věku, v roce 1973 bylo aktivních nebo připravujících se k povolání 85,8⁰/₀ žen, z toho 88,9⁰/₀ v ČSR a 79,9⁰/₀ v SSR. Tento proces je tedy prakticky ukončen, perspektivně lze očekávat spíše určitý pokles daný delší průměrnou dobou přípravy pro povolání a širším využíváním možností individuální péče o děti, které je dáno jak společenskou materiální podporou, tak růstem životní úrovně. Určitý kvantitativní růst zaměstnanosti lze však očekávat u žen v poproduktivním věku, budou-li pro ni vytvořeny příznivé společenské podmínky.³ Prvního, institucionálního a spíše kvantitativního předpokladu společenského zrovnoprávnění ženy tedy již bylo v zásadě dosaženo.

Druhým, především kvalitativním procesem, podmiňujícím rovnoprávné zařazení žen do sféry společenské práce a zaručujícím jeho nezvratnost, je rostoucí kva-

¹ V roce 1930 tvořily ženy v Československu 36 % pojištěných pracovníků, v roce 1932 představovaly 63 %, zaměstnanců textilního průmyslu a více než polovinu pracujících v průmyslu kožedělném, obuvnickém, kožešnickém a rukavičkářském. V roce 1934 bylo přitom v kategorii mezd do 350 Kč pojištěno 39 % mužů a 71 % žen. Pokud jde o podíl výdělků žen na rodinném rozpočtu, rostl směrem k méně kvalifikovaným kategoriím: v letech 1931—1932 činil podíl příjmu „přednosty domácnosti“ u nekvalifikovaných dělníků 62 %, u kvalifikovaných dělníků 71 %, u zřízenců 83 % a u úředníků téměř 90 % [Chyba 1972: 58, 59, 63].

² V letech 1946—1947 bylo v Československu 1197,8 tis. výdělečně činných žen. Z vdancích žen v čes-

kých zemích pracovalo 13 % ve výdělečném poměru a 17 % jako pomáhající členové domácnosti, přičemž mezi nejčastěji zastoupené profese patřilo povolání zeměděle (14 % výdělečně činných žen), textilní dělnice (8 %), švadleny (10 %), prodáváčky (8 %), úřednice v podniku (10 %) a služebné (10 %) [Soupis obyvatelstva 1951].

³ Zatímco počet mužů pracujících v poproduktivním věku zaznamenal v letech 1970—73 určitý nárůst (z 277 na 299 tis.), počet žen zatím trvale klesal (z 348 na 293 tis.). Podle sčítání z roku 1970 bylo ekonomicky aktivních žen (včetně pracujících důchodkyň) ve věku 50—54 let 70,1 %, ve věku 55—59 let 26,5 %, ve věku 60—64 let 18,1 % a ve věku 65—69 let 9,2 %.

likafační trend, zakotvený zejména v odborném vzdělání žen. Data uvedená v tabulce 1 hovoří o rychlosti tohoto procesu, který mezi generacemi žen vytváří téměř propastné rozdíly. Oborové zaměření profesionální přípravy z větší části reprodukuje existující formy profesionálního uplatnění žen, tj. s převahou nemanuálních a netechnických profesí. Dívky končící základní školu odcházejí méně často do učebního poměru a častěji na výběrové školy, přičemž i v rámci těchto úrovní přípravy se z větší části formují odlišná oborová zaměření.⁴ Přes velký pokrok v tomto směru zůstává ještě značné procento dívek bez jakékoli kvalifikace, takže vývoj směřuje jak k trvalému prodloužení průměrné doby přípravy na povolání, tak k přechodné vnitřní diferenciaci dosažené úrovně vzdělání žen. Mezi hlavní faktory podmiňující rozdíly ve vzdělání patří vzdělání rodičů a velikost bydliště; generace mladých žen ve městech dosahují značně vyššího vzdělání než jejich venkovské vrstevnice, přičemž jsou silněji stimulovány i k jeho dalšímu zvyšování [Kadlecová 1974 : 8].

Rychlý postup kvalifikace žen neznamená, že všechny problémy jsou nebo v nejbližší době budou vyřešeny. Přes značné

vyrovnání podílu vyučených žen a mužů v dělnických profesích zůstává v tomto směru značný rozdíl; v roce 1970 bylo v průměru v dělnických profesích vyučeno 24 % žen a 57 % mužů, přičemž ve věkové skupině 20–24 let to bylo 46 % žen a 70 % mužů [Sčítání 1970]. Problémem je i nadbytek žen se středním všeobecným vzděláním, převyšujícím téměř dvojnásobně národohospodářskou potřebu.⁵ Po vyrovnání vzdělanostní úrovně mužů a žen se v generačním sledu proporce obrátila a mladé ženy mají dnes v průměru vyšší úroveň školního vzdělání než jejich mužští vrstevníci.⁶ Důsledky se mohou projevit v pracovní sféře větším napětím mezi vzděláním žen a jejich zastoupením v odborných a řídicích funkcích, v rodinném životě menší ochotou věnovat se rodině a domácnosti (ale i naopak větší schopností racionalizovat domácí práce a lépe plnit výchovnou funkci rodiny), v oblasti nároků na výběr a hodnocení partnera i ve sféře potřeb vztahujících se k volnému času.⁷

Na základě rostoucí kvalifikace i zkušeností z ekonomické a společenské praxe se pak formuje vlastní proces profesionalizace a efektivní společenské realizace žen, jejich objektivně i subjektivně plno-

⁴ V roce 1973 odešlo z 15leté mládeže do učebního poměru 40 % dívek a 71 % chlapců, na výběrové školy 44 % dívek a 24 % chlapců, přičemž přímo do práce odešlo 12 % dívek a 3 % chlapců. Z učnic v roce 1973 bylo 45 % dívek v oboru obchodu a služby a 28 % v oboru textilní a oděvnictví [Statistická ročenka 1974]. V roce 1970 navštěvovalo ze studentek středních odborných škol 37 % dívek ekonomickou, 22 % zdravotnickou a 18 % průmyslovou školu; z chlapců naopak studovalo průmyslovou školu 75 % [Sčítání 1970].

⁵ V roce 1973 byla struktura pracovníků podle požadovaného a skutečného vzdělání následující (v %):

	Vzdělání	
	požadované	skutečné
Vysokoškolské	15,3	11,3
Úplné střední odborné	49,4	40,8
Střední odborné	26,2	17,0
Úplné střední všeobecné	5,1	9,8
Základní	4,0	21,1
Celkem	100,0	100,0

[Statistická ročenka 1974]

⁶ V roce 1970 činil ve věkové skupině 30–34 let podíl mužů s maturitou 28,7 % a žen s maturitou 25,5 %; ve věkové skupině 25–29 let to již bylo 30,0 % a 34,8 %. Podíl studentů činil ve skupině 15–19 let 25,5 % u mužů a 36,2 % u žen, ve skupině 20–24 let 7,5 % u mužů a 4,9 % u žen [Sčítání 1970]. Převaha se zatím týká středoškolského stupně vzdělání, u vysokoškolského spíše vývoj zatím rychle k vyrovnání.

⁷ Řešení tohoto problému nemůže být paušální ani regresivní (tj. např. snížení „vzdělanostního statusu“ některých nemanuálních profesí), a zejména nemůže jít na úkor vzdělanosti žen. Jeho základem jsou strukturální změny v dělbě práce, vedoucí k novým proporcím manuálních a nemanuálních, řídicích a výkonných profesí. Zároveň je ovšem třeba zvyšovat průměrný „vzdělanostní status“ dělnických profesí (např. spojení výučního listu s maturitním vysvědčením) a stimulovat změny ve společenském vědomí. Již dnes je otázkou, do jaké míry objektivně platí jednoznačná hierarchie nižšího odborného vzdělání (vyučení) a středoškolského studia, která se dříve prosazovala v linii sociální, příjmové i hodnotové. V oblasti mzdové diferenciaci je nesoulad mezi příjmy středoškolsky vzdělaných žen a vyučených mužů jedním z významných faktorů malé diferencovanosti mezd podle vzdělání. V oblasti vědomí působí ovšem tradice vzdělání velmi silně.

právního uplatnění v pracovním procesu, v ekonomickém a územním řízení a v jejich angažovanosti ve veřejném životě. Ekonomická a politická participace, podíl na tvorbě hodnot i na řízení společenského vývoje, tvoří navzájem úzce spjaté stránky angažovanosti žen a momenty dlouhého, složitého a obtížného procesu, který zřejmě nelze uskutečnit za život jedné generace.⁸ Jak ukazují výsledky některých výzkumů, kvalifikační a profesionalizační trend spolu úzce souvisí, protože právě s kvalifikací roste u žen motivace vztahující se k vnitřnímu obsahu práce i zájem o „věci veřejné“, přičemž do pozadí ustupují převážně materiální motivy a vyhraněná orientace na rodinu a domácnost.⁹

Postup profesionalizace ženské práce je logickou součástí celkového společenského vývoje, protože předpokládá zhruba dvojí okruh podmínek. Jedním je měnící se dělba společenské práce, daná rozvíjením a uplatňováním vědeckotechnického pokroku, v jejímž rámci se pozvolna snižuje potřeba nekvalifikovaných pracovních sil, kterou ženy do značné míry uspokojují. Druhým je pak změna podmínek mimo-pracovního života, objektivní (časové) i subjektivní (psychologické) osvobození ženy od velké části domácích povinností, vytvoření možnosti pro plnou (resp. s muži srovnatelnou) orientaci na povolání. V závislosti na tom se musí zvyšovat materiální a morální hodnocení práce žen, musí být překonáván rozdíl mezi „mužskou“ a „ženskou“ prací jako kritérii hodnocení.¹⁰ Pokud jde o mzdové ohodnocení, je třeba je chápat nejen jako ocenění práce minulé, ale i stimul pro práci budoucí.

⁸ Závažnou problematikou politické angažovanosti žen a podílu na společenském řízení, který v epoše socialistického vývoje vzrostl na nebyvalou a s kapitalistickými zeměmi nesrovnatelnou úroveň, se zde podrobněji nezabýváme, protože tvoří náplň samostatného článku E. Bártové, uveřejněného v tomto čísle.

⁹ Ve výzkumu ÚVVV z roku 1971 uvedlo v průměru 36 % zaměstnaných žen, že by pokračovaly v zaměstnání i v případě, že přijem muže by zajišťoval slušnou životní úroveň rodiny. Tuto odpověď dalo jen 26 % nevyučených pracovníc, zato však 42 % maturantek a 70 % pracovníc s vysokoškolským vzděláním. Potřebu práce, potěšení z práce samé přitom jako rozhodující motiv uvedlo 16 % žen nevyučených, 27 % žen vyučených, 44 % maturantek a 76 % vysokoškoláček [Mínění žen 1972]. Ve výzkumech tohoto typu zpravidla chybí srovnatelná struktura názorů mužů. Ukazuje se však, že zvláště sepětí vysokoškolsky vzdělaných žen, vykonávajících

Cílem profesionalizačního trendu nemůže být mechanické vyrovnání postavení mužů a žen ve sféře společenské práce, nýbrž odstranění sociálních a ekonomických překážek bránících uplatnění a rozvinutí biologicky zakotvených a kulturně specifikovaných schopností a orientací. Teprve v tomto procesu se ukáže proporce historicky přechodných a relativně trvalých rozdílů a zvláštností, konkrétně se ozřejmí dispozice, které budou představovat z hlediska dalšího socialistického vývoje základ „diferencované rovnosti“ obou pohlaví. Vzhledem ke složitosti i dlouhodobosti tohoto procesu nelze očekávat jeho rovnoměrné rozvíjení ve všech skupinách žen — z jejich individuálních charakteristik bude působit zejména věk a vzdělání (které se kumulují v generačním sledu), ze společenských dispozic dostupnost a kvalita služeb pro domácnost a rodinu, zatím značně diferencovaná.¹¹ Z dnešních „výhonků“ je třeba zaměrným společenským řízením rozvíjet tento proces postupně na stále širší bázi. Z tohoto hlediska připadá důležitá role sociálnímu plánování, které by jej postihovalo v nezbytných společenských souvislostech, v dlouhodobé časové perspektivě i ve zprostředkování objektivních parametrů a společenského vědomí.

2. Manželství a mateřství

Hluboké sociální proměny realizované v socialistickém vývoji znamenaly výraznou změnu podmínek pro vývoj partnerských vztahů a instituce rodiny, jejíž forma zůstala zachována, ale obsah doznal značných změn. Byla odstraněna řada především sociálních bariér bránících mladým

cích kvalifikovanou duševní práci, s vlastním povoláním dosahuje téměř stejné úrovně jako u mužů.

¹⁰ Relace průměrných mezd mužů a žen se zatím pohybovala velmi pomalu, přes vyrovnávající se charakteristiky kvalifikace: v roce 1960 činila mzda žen 65,8 % mzdy mužů, v roce 1970 to bylo 67,0 %. Větší pohyb není ztlačován ani ve věkové kategorizaci. Ze vzdělanostních kategorií jsou z žen relativně nejlépe odměňovány vysokoškolačky, které v roce 1970 dosáhly 74,1 % mzdy vysokoškolsky vzdělaných mužů [Mikrocensus 1970].

¹¹ Dosavadní výzkumy názorů a postoju žen vůči zaměstnání jsou poněkud jednostranné v tom smyslu, že sledují diferenciace jen podle individuálních charakteristik žen. Vedle celospolečenských průřezů by bylo třeba provádět sondy v prostředích, lišících se občanskou vybaveností, popř. zkoumat dopad určitých inovací ve službách (např. donáškový obchod) na postoje vůči společenské participaci.

Tabulka 2. Ženy podle vzdělání, stáří manželství a počtu živě narozených dětí v roce 1970*)

Trvání manželství v letech	ČSR					SSR				
	Z	O	S	V	Celkem	Z	O	S	V	Celkem
0— 4	0,89	0,73	0,71	0,64	0,79	1,03	0,86	0,82	0,79	0,92
5— 9	1,65	1,42	1,42	1,28	1,53	2,06	1,76	1,69	1,50	1,91
10—19	2,05	1,72	1,67	1,58	1,91	2,67	2,22	2,04	1,89	2,54
20—29	2,30	1,91	1,76	1,64	2,17	3,07	2,54	2,27	2,14	3,01
30—39	2,37	1,94	1,86	1,81	2,29	3,20	2,51	2,30	2,37	3,18
40 a více	2,38	1,72	1,56	1,35	2,31	3,62	2,22	1,95	1,77	3,63
Celkem	2,04	1,54	1,30	1,23	1,82	2,79	1,84	1,53	1,42	2,52

Pramen: Sčítání 1970

*) Symboly v druhém řádku záhlaví označují základní, nižší odborné, středoškolské a vysokoškolské vzdělání žen.

ženám ve vstupu do manželství: zatímco dříve zůstávalo z každého ročníku zhruba 10 % žen neprovdaných, zmenšil se dnes tento podíl na polovinu. V souvislosti s civilizačními procesy se snížil i průměrný věk vstupu do manželství: jestliže dnešní 50–60leté ženy se vdávaly ještě v průměru v 25 letech (z toho středoškolačky a vysokoškolačky v 27 letech), činí dnešní průměr zhruba 20 let (z toho u středoškolaček a vysokoškolaček 21–22 let).¹² Kritéria volby manželského partnera se postupně vymaňují z pout tradiční sociálně třídní homogenity a vyvíjejí se směrem k větší volnosti.¹³

Závažnou změnou, která je jak důsledkem, tak podmínkou ekonomického uplatnění žen, je snížení počtu dětí a zmenšení rodiny. Výrazné omezení v tomto směru proběhlo v čase jedné generace. Tabulka 2 ukazuje, že při celkovém snížení se zmenšoval rozdíl mezi počtem dětí žen

s různou vzdělaností úrovní. Dlouhodobě se prosazovaly vzory máločetných rodin, charakteristické dříve především pro vysokoškolsky a středoškolsky vzdělané ženy. Dnešní oživení populační aktivity může sice vnést do tohoto procesu některé nové momenty, vzhledem k rostoucí vzdělanosti a silícímu profesionalizačnímu trendu u nastupujících generací mladých žen nelze ovšem očekávat podstatnější dlouhodobé změny.

Nezměnil se však jen průměrný počet dětí. V čase manželství se děti rodí za prvé dříve a za druhé rychleji za sebou. V posledních letech se kolem 30 % dětí rodí do jednoho roku manželství (tj. jejich očekávaný příchod je velmi často i stimulem sňatku) a 78 % do 5 let trvání; obdobné předválečné údaje se pohybují okolo 20 % a 65 %. Podobně odstupy mezi jednotlivými dětmi se zmenšují, přičemž jsou tím kratší, čím mladší a vzdělanější

¹² Jde o údaje zjištěné retrospektivně sekundární analýzou dat Mikrocensu 1970. Mezinárodní komparace naznačuje, že patříme k zemím s nejnižším věkem sňatku žen. Z žen vdávajících se v roce 1970 bylo do 24 let v ČSSR 81 %, v Maďarsku 77 %, v NDR 74 %, ve Francii 78 %, v Itálii 70 %, v NSR 71 % a v Rakousku 69 % [Vývoj skladby obyvatelstva podle rodinného stavu 1974].

¹³ Např. z hlediska vzdělání je generační posun nejpatrnější u středoškolsky vzdělaných žen. Jestliže středoškolačky, kterým bylo v r. 1970 70 a více let, si braly v 56 % partnery se stejným, v 30 % s vyšším a v 13 % s nižším vzděláním, činily tyto podíly pro ženy 30–39leté 42 %, 22 % a 36 % a pro ženy 20–29leté (tj. v kohortě, která je ještě „v pohybu“) 19 %, 9 % a 52 % [Sčítání 1970].

je žena.¹⁴ Protože stabilizace nízkého sňatkového věku a růst vzdělání žen představují perspektivní tendence, musíme počítat i s koncentrací fáze rození dětí. Jestliže ženy vstupují dříve do manželství, mají dříve a rychleji za sebou děti, znamená to, že se také dříve uvolňují od rodičovských povinností a že se (spolu s prodlužující se střední délkou života) výrazně prodlužuje fáze „prázdného hnízda“, kterou je nejen možné, ale i nutné zaplnit jinými aktivitami. V roce 1970 bylo z žen žijících v rodinných censových domácnostech ve věku 45–49 let 46 % bez závislých dětí a 70 % bez dětí do 15 let; z žen ve věku 50–54 let to bylo 68 % a 86 %.

Promítneme-li do této životní fáze mladší generace a zjištěné věkové posuny, musíme počítat se stále rostoucími proporcemi žen ve středním věku bez vážnějších rodičovských povinností, jejichž dispozice může společnost plně a efektivně využít. Velmi zjednodušeně řečeno – zatímco dříve bylo pracovní zapojení typické pro mladé ženy a v pozdějším věku pro ně začínalo uplatnění v rodině (prakticky již nikdy nekončící), pak v současné době se tento sled obrací. Po období, kdy mladé

matky zůstávají s dětmi doma (které se může v průměru o něco zvětšit), přichází souvislé období dlouhé ekonomické aktivity, která se zřejmě bude prodlužovat i do poproduktivního věku.

V souvislosti s dřívějším načasováním mateřství dochází k proměnám funkcí rodiny v jejím životním cyklu, přičemž pro naplnění některých fází neexistují ještě společenské vzory. I výzkum v této oblasti podléhá do značné míry „tradičnímu modelu“ rodiny, tj. sledují se zpravidla „typické ženy“, které vedle zaměstnání mají na starosti ještě manžela, děti a domácnost. I když se podíl vdaných žen neustále zvyšuje, již zhruba od 40 let věku vzniká a postupně se prohlubuje rozdíl mezi počtem osaměle žijících žen a mužů. K neprovdaným se přidává značné procento ovdovělých a početně narůstající skupina rozvedených žen (které uzavírají nový sňatek méně často než rozvedení muži).¹⁵ Důsledkem rozvodovosti (která je zčásti rubem dřívějšího a snazšího navazování známostí) je rostoucí podíl neúplných rodin, v jejichž čele zpravidla stojí žena, i domácností samostatně žijících žen.¹⁶

¹⁴ Tuto interpretaci vyvozujeme z některých dat Sčítání 1970 (retrospektivní data o odstupu v narození nejsou k dispozici. Vezmeme-li ženy, které mají dvě děti a z toho jedno do dvou let věku, jsou podíly žen, jejichž druhé dítě nepřesáhlo pět let, následující:

Vzdělání	Věkové skupiny					
	ČSR			SSR		
	15–24	25–29	30–34	15–24	25–29	30–34
Základní	95,6	58,8	25,4	97,8	64,1	29,8
Středoškolské	97,0	65,3	30,9	98,8	72,7	36,4
Vysokoškolské	—	77,2	40,5	—	82,8	45,0

[Sčítání 1970]

¹⁵ Podíly ženatých mužů a vdaných žen byly v některých věkových kategoriích v roce 1970 následující:

	35–39	40–44	45–49	50–54	55–59	60–64
Muži	88,4	89,3	89,3	89,6	88,6	86,5
Ženy	88,8	86,5	82,6	78,0	70,7	60,3

[Sčítání 1970]

¹⁶ V roce 1970 představovaly neúplné rodiny 10,6 % rodinných censových domácností a vyrůstalo v nich 7,4 % závislých dětí; v čele domácností stála v 86,7 % případů žena.

Podle sčítání 1970 bylo z žen ve věku 15–54 let pouze 37 % „typických“, tj. těch, které žily v úplné rodině, pečovaly alespoň o jedno závislé dítě a byly ekonomicky aktivní.

Přes určitou „expanzi“ mateřského stavu (z hlediska podílu vdaných i snižujícího se věku vstupu do manželství) musíme tedy počítat s rostoucí různorodostí v postavení žen z tohoto hlediska. Podobně právě z důležitosti mateřství (jehož hodnotovou prioritu výzkumy stále znovu potvrzují), plyne, že přítomnost a intenzita této funkce je důležitým diferencujícím znakem způsobu života žen. Tuto diferenciaci můžeme sledovat jak v aktuálním průřezu, tak v průběhu života určité generace žen; formuje se a postupně narůstá skupina žen, které se mohou plně věnovat činnostem mimo okruh rodiny, společenské práci i angažovanosti ve veřejném životě.

Věkovou specifikaci funkcí a přesun těžiště ekonomické aktivity směrem ke střednímu věku nelze přeceňovat ani podceňovat. Je zřejmé, že dlouhodobé vyřazení ženy z účasti na společenské tvorbě a řízení by mohlo mít značné dekvalifikační důsledky, že přetržení pracovní kontinuity ve věku pro profesionální dráhu rozhodujícím má zpravidla vliv na její konečný individuální efekt. Na druhé straně je však třeba zhodnotit a především společensky efektivně využít skutečnost, že se v životě ženy vytváří dlouhé a souvislé období s participačními možnostmi, které nejsou zřejmě ještě plně doceněny. Otázkou nyní je, kam budou tyto dispozice obráceny, resp. jak bude společnost formovat proporce mezi orientací žen na rodinu (v jejímž rámci má zaměstnání především materiální efekt) a na společnost (kdy se zaměstnání stává plnohodnotnou sférou seberealizace). Otázkou je ovšem také to, jaká návaznost a logika propojení bude nalezena mezi fází „rodinnou“ a fází „společenskou“, jak se podaří stimulovat jejich nutnou syntézu. Zde neexistuje žádné jednoduché řešení; sled dílčích etap v čase a diferencovaný přístup z hlediska demografické a sociální struktury jsou nezbytnými předpoklady úspěšného zvládnutí tohoto procesu, který

se musí rozvíjet jak v rovině objektivních podmínek, tak v rovině dynamiky hodnot.

3. „Druhá směna“ v domácnosti

S celkovým růstem materiálního bohatství společnosti se rozsah a struktura domácích prací výrazně změnily – zvýšila se kvalita bydlení (v roce 1970 bydlelo již 31,6 % úplných rodin s dětmi v bytech I. kategorie), vzrostla „malá mechanizace“ domácností (v roce 1970 bylo z rodin s dětmi do 15 let vybaveno 80 % pračkou, 76 % chladničkou, 32 % kuchyňskou linkou, 12 % robotem a 64 % vysavačem), zvětšil se rozsah společenských služeb nejrozličnějšího druhu – od zlepšení sortimentu zboží a způsobu zásobování až po vlastní služby pro domácnost. Přesto ještě zůstává značná část potřeb, které nejsou plně uspokojovány společenskými formami a vyžadují vynaložení dodatečné práce členů rodiny. Tyto převážně obslužné a sebeobslužné činnosti, jejichž význam není vždy společensky doceněn právě proto, že ve světě ovládaném zákony zbožní výroby nemohou být jejich produkty předmětem směny a nepodléhají zhodnocovacímu procesu, byly tradiční dělbou práce přiřčeny ženám a zůstaly jim nadále přesto, že jejich masový vstup do sféry společenské práce změnil vzájemný poměr pracovního zatížení mužů a žen.

Výzkumy životních podmínek zaměstnaných žen potvrzují, že ženy věnují chodu domácnosti a obsluze jejích členů nerosrovnatelně (v roce 1967 2,5krát) více času než jejich manželé, a to na úkor všech ostatních činností. Postupné vyrovnávání rozdílů ve struktuře využívání času mezi základními společenskými skupinami vedlo k tomu, že – jak ukazuje tabulka 2 – nejvýraznějšími se stávají rozdíly mezi oběma pohlavími. Některé dílčí výzkumy po zavedení pětidenního pracovního týdne ukázaly, že domácí práce se přesunuly zejména na sobotu, avšak nerovnoměrnost zatížení mužů a žen zůstala zachována [Tomášek-Valná 1974 : 23, 32].

Podstata pracovního zatížení ženy v domácnosti není však uchopitelná jen na bázi časového srovnání. Žena je „duší“ domácnosti, hlavní organizátorskou i výkonnou silou jejího chodu. I když se funk-

Tabulka 3. Struktura týdenního časového fondu mužů a žen v roce 1967 (v %)

Skupina aktivit	Dělníci		Zaměstnanci		Družstevní rolníci		Ženy v domác- nosti
	muži	ženy	muži	ženy	muži	ženy	
Práce	28,9	24,2	28,0	26,0	32,9	23,8	0,9
Doprava do práce a zpět	3,1	2,2	3,0	2,4	1,6	1,6	0,0
Domácí hospodářství	2,8	1,3	2,1	0,8	6,7	7,1	5,0
Domácnost	4,3	17,1	4,4	15,6	2,5	17,2	29,3
Nákupy, služby	0,9	2,2	1,0	2,2	0,5	1,6	3,6
Jídlo a péče o sebe	7,8	7,4	7,7	7,1	8,7	7,8	9,1
Spánek	33,0	33,0	32,5	31,8	32,8	31,6	35,1
Volný čas	19,2	12,6	21,3	14,1	14,3	9,3	17,0
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Pramen: Šetření času 1969

ce rodiny podstatně změnily a zmizela její úloha jako výrobní jednotky, rodina zůstává svébytnou „miniekonomikou“, jejíž chod vyčerpává u žen tu část pracovní kapacity, kterou má muž zpravidla k dispozici pro své vzdělávání a záliby. Nejnamáhavější a časově nejnáročnější složkou domácích prací je vaření pro svoji neúprosnou pravidelnost, neodkladnost a potíže s nákupy. Přípravou jídla stráví zaměstnaná žena v průměru 1,5–2 hodiny denně, ve volné dny 2–3 hodiny. Značná část žen (zejména z dělnických a rolnických rodin) vaří v pracovní dny i obědy, přičemž jen asi 20 % žen využívá k přípravě jídla častěji polotovary a konzervy.

Předpokladem správného pochopení a racionálního řešení problematiky domácích prací je popření mýtu o tzv. „rodinné“ roli ženy, která je jakoby dána její „přirozeností“ a je trvalou příčinou jejího nerovnoprávného společenského postavení. Takovéto pojetí „rodinné“ role směšuje různé prvky ženina postavení v rodině, zatemňuje skutečnou povahu jejích domácích činností a neumožňuje dostatečně jasně odlišit rozdíl mezi nezastupitelnou úlohou ženy v reprodukčním procesu a zastupitelným postavením ve značné části ostatních činností. Žena je skutečně nezastupitelná jako životní partnerka muže a především jako matka. Většina ostatních, obslužných i výchovných činností je součástí role rodičovské a jejich přesun k roli mateřské (na úkor otcovské) je projevem přežívající tradice vnitrorodinné

dělby práce. Nejtěživější částí tzv. rodinné role jsou pracovní činnosti, jejichž produkt se sice stává nedílnou součástí životní úrovně rodiny, není však obvykle hodnotově kalkulován. V tradiční dělbě práce tvořily protiváhu k ekonomickému přínosu muže, v dosavadním vývoji společnosti však nebyly věcně nahrazeny a vedou tak nutně k přetížení ženy – ne však na základě konfliktu její mateřské a ekonomické role, nýbrž především na základě kumulace dvojí, ve své podstatě pracovní funkce. Rozčlenění tzv. rodinné role na její jednotlivé složky tak přispívá k postižení neměnných a měnitelných specifík způsobu života žen a tím i k hledání konkrétních cest řešení.

Zmenšení domácího zatížení žen není možné řešit žádným jednoduchým opatřením. Dílčím a zároveň velmi problematickým řešením je přerozdělení domácích prací mezi členy rodiny. Pokud jde o dělbu povinností mezi generacemi žen (tj. o přesun značné části domácích prací na generaci „babiček“), bylo z větší části přechodné, tj. dané jednak věkovými relacemi a jednak životní orientací starších generací žen. Obojí se velmi rychle mění, dnešní „babičky“ jsou příliš mladé na to, aby opustily svou práci, přičemž orientace na zaměstnání a pracovní kolektivy, snaha bohatším způsobem využít období „druhé mládí“ budou s růstem vzdělanosti a kvalifikovanosti stále silnější. Této tendenci napomáhá i rostoucí osamostatňování jednotlivých generací v bydlení:

v roce 1970 bydlelo 80 % úplných rodin s dětmi do 15 let samostatně, přičemž vývoj, podporovaný standardem bytové výstavby, jednoznačně směřuje k dalšímu oddělování.

Podíl mužů na domácích pracích se pod tlakem reálné životní situace rodin postupně zvyšuje. Tento proces, v němž silně intervenují tradice, zvyklosti, předsudky, probíhá velmi pomalu (s viditelnějšími změnami teprve v mezigeneračním srovnání), postupným rozšiřováním souboru tzv. mužských, tj. se sociokulturním obrazem „muže“ slučitelných, domácích prací. Jak naznačují výsledky některých výzkumů, partnerství v domácích pracích roste u mladých generací, vzdělanějších kategorií mužů a žen a ve větších obcích.¹⁷ Tlak na postupné přerозdělování domácích prací na úkor dospělých mužských členů rodiny není ovšem řešením problému, ale pouze jeho jednou, i když pravděpodobně nutnou vývojovou fází. „Zrovnoprávnění v povinnostech“ je z hlediska žen spravedlivé a z hlediska společnosti nevyžaduje dodatečné investice; na druhé straně je však jistým krokem zpět, jde-li na úkor angažovanosti mužů v práci i ve veřejném životě. Společenský význam této fáze vyrovnávacího procesu však spočívá v tom, že mění problém zdánlivě čistě „ženský“ v problém celospolečenský, a tím zvyšuje naléhavost jeho řešení. V tomto rámci je ovšem důležité i zapojení dětí, které by bylo přiměřené jejich věku a směřovalo k přípravě pro převzetí odpovídající role ve vlastní rodině. Zatím jsme svědky neustálé minimalizace tohoto zapojení, ponechávání dospívajících mladých lidí, zejména mladých mužů, bez jakýchkoli domácích povinností. Celý výchovný komplex (škola, rodina, hromadné sdělovací prostředky) přitom z velké části neustále reprodukuje takové pojetí role obou pohlaví, které je svým charakte-

rem zakotveno spíše v minulosti než v současnosti.

Rozhodující pro řešení problematiky domácích prací je postupné zmenšování jejich celkového objemu přesunem do sféry společenské výroby. Protože investiční možnosti i pracovní síly jsou v tomto směru vždy omezené, je třeba pečlivě volit formy jejich vynaložení, aby celkové úspory práce a času byly co největší. Z hlediska objektivně existující i subjektivně pociťované naléhavosti stojí na prvním místě sféra zásobování a obchodu,¹⁸ kde je třeba řešit problémy přednostně před podstatnějším rozšiřováním nabídky služeb v užším slova smyslu, které jsou dosud před prahem svého skutečného rozmachu. Jak se zdá, přes růst životní úrovně je zatím většina rodin orientována „tradičně“, tj. na minimalizaci placených služeb a maximalizaci individuální práce, umožňující akumulaci prostředků na nákup předmětů dlouhodobé spotřeby, na zvyšování úrovně bydlení a individuální rekreaci.

Účelnému rozvoji placených služeb by prospělo vytvoření účinnějších inovačních mechanismů, jejichž cílem by bylo, za celospolečenské podpory i kontroly, podněcovat a experimentálně ověřovat nové formy služeb, adekvátní nejen potřebám, ale i specifickým možnostem socialistické společnosti. Tuto inovační experimentální činnost nelze očekávat od stávajících organizací služeb, které samy zápolí s nedostatkem pracovních sil a prostředků: prostor pro iniciativu se zde otevírá zejména společenským organizacím – odborům, organizacím mládeže a žen aj.¹⁹

Vedle společenských opatření nelze podceňovat ani růst technického vybavení bytu, zejména těmi předměty, které šetří nejen námahu, ale i čas. I když rozvoj individuální vybavenosti bytů spotřebiči není všeobecně považován za východisko

¹⁷ Ve výzkumu provedeném na konci roku 1969 se vyjádřilo 28 % žen, že jim muž pomáhá v domácnosti pravidelně, a 48 %, že jim pomáhá občas (obdobné odpovědi mužů činily 41 % a 39 %, což ukazuje na značný rozdíl v „optice“). Z prací, při kterých muž pomáhá, byly jako nejčastější uvedeny opravy v bytě (92 % kladných odpovědí), úklid bytu (62 %), příprava topení (58 %), mytí nádobí (46 %), praní (37 %) a příprava jídla (32 %) [O rodině 1970].

¹⁸ V roce 1971 označilo problémy s nákupem (ze-

jména potravin) 51 % žen jako jednu ze tří největších překážek při výkonu domácích prací; za ní následoval nedostatek peněz (40 %), únava po práci (35 %) a další faktory, jako nedostatečný rozvoj služeb, nevyhovující bydlení, nedostatky vybavení apod. [Mínění 1972, I : 83].

¹⁹ Nejde jen o nové formy prodeje, donášky, objednávkové služby, ale i o řadu dalších námětů např. ve sféře péče o děti, kde by si zasloužila rychlejšího rozšíření forma mikrojeslí, a za zamýšlení by stála péče o děti v době rekonvalescence

k řešení problému domácích prací, je orientace na tento typ předmětů velmi silná a se zvyšováním životní úrovně je třeba počítat s rostoucí poptávkou po předmětech tradičního i nového sortimentu.²⁰

Proces zkracování celkového objemu domácích prací má také své vlastní vnitřní rezervy ve zpružnění, racionalizaci a intenzifikaci domácích prací. Kromě složky objektivně nutné obsahují domácí práce v různé míře i složky nadbytečné, vyjadřující větší dobrovolnou angažovanost ženy, či naopak nedostatky v organizaci práce, neznalost racionálních postupů, různé předsudky apod. Významnou úlohu by zde měla sehrávat výchova k racionálnímu vedení domácnosti, uskutečňovaná prostřednictvím školy, mimoškolské výchovné a vzdělávací soustavy, hromadných sdělovacích prostředků i socialistické propagace.

4. Volný čas

Teprve vstupem ženy do společenského pracovního procesu se stal čas ženy „pro sebe“ v pravém slova smyslu volným časem, jehož tvorba a využívání se řídí primárně celospolečenskými procesy a zákonitostmi. Pokud tedy přetrvávají či nově vznikají některé specifické rysy a problémy volného času žen, jsou výrazem dosaženého stupně překonávání společenské nerovnoprávnosti ženy, produktem jejího měnícího se postavení ve společnosti a příznakem hledání nové rovnováhy v poměru práv a povinností obou pohlaví.

Hlavním problémem volného času žen je jeho nedostatek: V roce 1967 měly dělnice 21 hodin volného času týdně (dělníci 32), zaměstnankyně 24 hodin (zaměstnanci 36) a družstevní rolnice necelých 16 hodin (družstevní rolníci 24); ženy v domácnosti měly 29 hodin. Rozsah disponibilního času se tedy pohyboval mezi 9 až 14 % týdenního časového fondu [Šetření času 1969]. Jak naznačují pozdější výzkumy, k výraznějšímu růstu nedošlo

pravděpodobně ani po zavedení pětidenního pracovního týdne, protože se značná část domácích prací přesunula na volné dny. Podle vlastního odhadu měly ženy v roce 1971 ve všední dny asi 1 hodinu 40 minut a ve volné dny asi 3 hodiny volného času, tj. zhruba 14–15 hodin týdně [Mínění 1972, I : 13]. Za nedostačující pokládalo množství svého volného času v roce 1974 63 % žen [Cejp 1973 : 15]. I když se rozdíl mezi množstvím volného času mužů a žen v letech 1961–1967 o něco snížil, mají ženy — přes všechny skupinové rozdíly jdoucí ve prospěch žen v domácnosti, svobodných, bezdětných, vzdělanějších a ze zaměstnaneckých rodin — o jednu třetinu méně volného času než muži.²¹

Druhým charakteristickým znakem volného času žen je jeho podstatně silnější vazba na partnera, rodinu a domácí prostředí, související s význačným postavením rodinného soužití v hodnotovém světě ženy. V bytě, domě a jeho nejbližším okolí tráví pracující ženy v průměru asi o 2 hodiny denně více než muži, a to v pracovní i volné dny [Szalai 1972]. Přitom růst automobilismu a chataření stále posiluje rodinné prvky ve způsobu trávení víkendů a dovolených [Tomášek-Valná 1974]. Tento trend může přispívat k upevnování rodinných svazků, z celospolečenského hlediska má však některé méně žádoucí důsledky: přispívá k izolaci rodinných jader vůči širšímu sociálnímu prostředí, k zeslabování integrity komunit a k nižší společenské participaci. I když se tento jev netýká jen žen, nýbrž je nepřítelným rysem současného trávení volného času vůbec, působí na způsob života žen přece jen intenzivněji. Z historického hlediska představuje určitý krok zpět vůči možnostem otevíraným novým postavením ženy ve společenském životě.

Třetí okruh specifických problémů volného času žen souvisí s jeho obsahem a způsobem využití. Přestože naše společ-

pomocí důchodkyň — členek Cerveného kříže. Podněty se nabízejí také v oblasti služeb pro volný čas, např. pokud jde o společensky organizovanou a garantovanou krátkodobou výměnu či pronájem chat a podnikových rekreačních zařízení.

²⁰ Svědčí o tom např. stále neuspokojená poptávka po automatických pračkách. V roce 1973 mělo automatickou pračku jen 4,4 % šetřených domácností, avšak 21,0 % projevilo v tomto směru kupní úmysl. Zájem roste směrem ke vzdělanějším a příjmově

výše zařazeným kategoriím, k mladším domácnostem a větším obcím [Vybavenost 1973].

²¹ Zda tato tendence dále pokračuje, nemůžeme spolehlivě říci pro nedostatek aktuálnějších dat. Šetření o využití časového fondu patří v ostatních socialistických zemích k pravidelným statistickým šetřením; v CSSR však byl poslední výzkum proveden v roce 1967, tj. ještě před zavedením pětidenního pracovního týdne.

Tabulka 4. Distance mezi oblibou a frekvencí některých činností volného času v roce 1971*)

Aktivita	Převaha obliby nad frekvencí	Aktivita	Převaha frekvence nad oblibou
Návštěva divadla, kina, kulturního podniku, výstavy	43	Poslech rozhlasu, televize	44
Výlet, procházka	27	Ruční práce	20
Zábava, tanec, kavárna	16	Posezení a rozhovory s manželem	17
Aktivní sport, tělovýchova, organizovaná turistika	8	Úprava bytu, péče o zahradu a domácí zvířectvo	11
Odpočinek, „nienedělání“	4	Četba denního tisku	11
Sebevzdělávání, studium	3	Veřejná činnost	1
Návštěva a přijímání přátel	2		
Aktivní umělecká tvořivost	2		

Pramen: Minění 1972

*) Hodnoty v tabulce jsou konstruovány z rozdílů mezi procentem žen, které zařadily danou činnost na 1.—3. místo z hlediska obliby, a žen, které ji zařadily na 1.—3. místo z hlediska frekvence.

nost — s výjimkou některých sportů — téměř nezná pro ženy tabuizované činnosti volného času, projevují se ve struktuře činností vedle řady prvků společných oběma pohlavím (mj. vysoký a relativně shodný podíl času věnovaného sdělovacím prostředkům, zejména televizi) i určité rozdíly, které jsou zčásti dány odlišnými zájmovými preferencemi a zčásti větším zatížením žen v domácnosti a celkově menším rozsahem volného času.

Jak ukázal například výzkum volného času v Ostravě, ženy se v průměru věnují menšímu počtu činností, které jsou navíc poměrně méně náročné (z hlediska náročnosti a pestrosti je nejméně uspokojivá struktura volného času žen v domácnosti). Mezi nejfrekventovanější aktivity patří poslech rozhlasu a sledování televize, ruční práce (spojující zájmovou a materiální motivaci), posezení a rozhovory s manželem, tj. všechny činnosti, které se realizují v bytě a jsou libovolně časově adaptovatelné. Mezi ženami existují přirozené rozdíly dané vzdělanostní úrovní (vyšší preference náročnějších aktivit), péčí o děti (bezdětné ženy častěji ve volném čase opouštějí domov), délkou volného času apod.; hierarchie frekventovanějších činností se však v zásadě nemění. Jak naznačuje tabulka 4, ženy samy nejsou spokojeny s tímto uzavíráním se do stěn bytu; napětí mezi oblibou činnosti a možnostmi jejich realizace je právě

u těch aktivit, jimiž žena navazuje kontakty se širším sociálním prostředím, obhacuje svůj obzor zkušeností a prožitků. Přitom zejména kulturní, ale i společenské aktivity mimo domov mají v oblibě mnohem více ženy než muži; muži však zase akcentují potřebu tvořivosti a sebe-realizace ve volném čase a jsou spíše ochotni vzít na sebe závazky plynoucí z veřejné činnosti.

Nižší podíl kulturních a společenských aktivit ve volném čase pracujících žen působí do jisté míry jako retardační faktor, protože omezuje zpětný stimulující vliv volného času na ostatní životní sféry. O bludný kruh jde jen zdánlivě. Již dnes je zřejmé, že vyšší stupeň kultivace potřeb, dosahovaný v mezigeneračním srovnání především růstem vzdělání, vytváří účinný tlak na rozšiřování volného času žen a přímo i zprostředkovaně také na míru jejich zapojení do sféry společenské práce a veřejné činnosti. Vyrovnávací procesy v oblasti vzdělání a kvalifikace tak formují základní předpoklady pro to, aby postupně se rozvíjející společenské podmínky tvorby a využívání volného času byly osvojovány ve stejné míře muži i ženami a aby tak bylo dosaženo vyrovnání i v této sféře.

5. Nové dimenze problému

Postupné vyzrávání socialistických společenských vztahů na bázi rozvoje výrob-

ních sil a celkového růstu materiálního bohatství společnosti je doprovázeno postupným překonáváním rozdílů mezi sociálními třídami a skupinami. Překonávání této základní, historicky určující diferenciací linie vyzvedá relativně do popředí předtím sekundární difference, zejména rozdíly ve společenském postavení a způsobu života mužů a žen. Jejich sociální naléhavost se zvyšuje tím více, čím větší prostor otevírá socialistická společnost člověku pro jeho sebeuplatnění a rozvoj a čím zřetelněji se tedy objevují nerovné možnosti obou pohlaví. Tato napětí, postihující primární mezilidský vztah, jsou rovněž naléhavá svou všudypřítomností, přičemž jejich odstranění je nezbytnou součástí vývojové perspektivy socialismu.

Základem vyrovnávacího procesu i nadále zůstanou ekonomické mechanismy vyvolávající změny ve společenské dělbě práce; jejich účinnost je však bržděna po staletí fixovanými tradicemi, zvyklostmi a předsudky. Svou roli sehrává i skutečnost, že dynamika jedné části společnosti nutně znamená relativně pomalejší vývoj její druhé části — neexistuje řešení „ženské otázky“, které by se svými důsledky nedotklo postavení mužů. Interpretace problému společenského postavení žen pouze v rámci „ženského světa“ musí nutně vyústit v praktickou bezradnost; pouze formulace těchto otázek jako celospolečenského problému rovnoprávného a z hlediska společenského i individuálního vývoje optimálního vztahu obou pohlaví vytváří předpoklad pro jeho skutečné řešení.

Druhým rysem vyrovnávacího procesu, který vystupuje do popředí právě na bázi dosažených úspěchů a proběhlých změn, je jeho komplexnost, složitá provázanost příčinných a podmíněčných vazeb, jejichž základnou je integrita všech stránek lidského a společenského života. Společenské intervence v jedné oblasti se přímo či zprostředkovaně promítnou, a to často s protichůdnými účinky, v jiných společenských sférách. Například významná

propagační opatření z počátku 70. let, která vyvolala společensky tolik potřebný vzestup porodnosti, zapůsobila zároveň na snížení ekonomické aktivity žen, protože vyvolanému trendu neodpovídá kapacita dětských předškolních zařízení. Situace, která řadě žen vyhovuje, je pro mnohé další (které nemohou volit mezi individuální a společenskou péčí o dítě a musí zůstat doma) zdrojem napětí, spojeným se snížením kvalifikace, omezením možnosti profesionálního vzestupu i poklesem životní úrovně rodiny.

Podobně mnohostranné důsledky a souvislosti lze ilustrovat na příkladu mzdové diferenciace. Nižší hodnocení ženské práce (které vedle rozdílů v množství a kvalifikovanosti práce žen vysvětluje velkou část mzdových rozdílů) působí ve svých důsledcích zpětně negativně na proces její profesionalizace; oslabuje stimulaci k pracovnímu výkonu a zvyšování kvalifikace, podporuje bludný kruh nežádoucí feminizace některých odvětví a jejich nízké atraktivitu, potlačuje zájem žen o dodatečnou práci pro společnost i o setrvání v zaměstnání v poproduktivním věku, konzervuje stávající dělbu povinností v domácnosti a soustřeďuje vynucené absence na ženu, jejíž příjmová ztráta je vždy nižší. Důsledky příjmové nerovnosti lze však indikovat i ve snížené životní úrovni dětí, vychovávaných osamělou matkou, v nestejném důchodovém zabezpečení žen (včetně rozvedených žen, které ztrácejí nárok na vdovský důchod) apod. Nižší mzdové hodnocení práce je i subjektivně považováno za hlavní faktor přetrvávající nerovnoprávnosti.²²

Určujícím směrem dalšího postupu vyrovnávání bude nepochybně růst profesionalizace ženské práce, růst jejich objektivního uplatnění i subjektivních aspirací v pracovní sféře, a to jak na bázi měnících se požadavků národního hospodářství na kvalitu pracovní síly, tak na bázi zvyšující se vzdělanosti a kvalifikační úrovně žen, která stimuluje rozvoj jejich potřeb a zájmů a ovlivňuje podíl na společenské práci a veřejném životě.

²² V roce 1971 považovalo 21 % dotázaných žen rovnoprávnost za ukutečňovanou a 55 % za dosud nedosaženou (u vzdělanějších vzrostl tento podíl na 62 %—71 %). 24 % žen pokládalo za hlavní zdroj ne-

rovnosti přetížení domácími pracemi a 20 % (27 % vysokoškolaček) nerovnost v ekonomickém postavení a mzdovém ohodnocení [Míněni 1972, II : 57—60].

Přístup společnosti k řešení problémů žen musí být diferencovaný, jednak podle jejich postavení v reprodukčním procesu (které se mění především s věkem), jednak podle úrovně jejich pracovního zapojení a míry společenské participace (jejichž významnou charakteristikou je vzdělání a kvalifikace). V této diferenciaci a zejména pak v postupu socialistického vývoje se ozřejmí organické limity vyrovnání v postavení a způsobu života obou pohlaví.

V dosavadním historickém vývoji se vytvořilo prakticky propojení mezi biologickými dispozicemi (a indispozicemi) ženy a jejím sociálním postavením, které je zprostředkováno dosud pevně zafixovanými návyky, kulturními vzory, normami a hodnotami. Toto kontinuum nelze násilně přerušit. Je třeba postupně v něm eliminovat převážně biologicky založené (a tedy trvalé) a převážně starou společností vytvořené (a tedy přechodné) momenty; zároveň je ovšem nemyslitelné redukovat specifiku ženy jen na biologickou stránku její přirozenosti, pokud je to v zájmu rozvoje žen samotných i celé společnosti, je třeba navazovat na její interiorizované pracovní dovednosti a kulturní orientace, rozvíjet je a využívat jich.

Trvalým rysem postavení žen, který patrně bude neustále vytvářet napětí a stavět před společnost problémy, je dialektika jejich reprodukční, produktivní a participační společenské funkce, které všechny jsou pro společnost nezbytné a v nichž ve všech se žena realizuje. Rovnováha těchto funkcí a s ní i rovnováha společenského postavení mužů a žen tedy bude vždy dynamická a relativní, stále bude muset být znovu nastolována.

Literatura

- Cejp, M.: *Postoje české veřejnosti k hodnotě, funkci a náplni volného času*. Praha, Ústav pro výzkum kultury 1973.
Engels, B.: *Původ rodiny, soukromého vlastnictví a státu*. In: Marx K. - Engels B.: *Spisy*, sv. 21. Praha, Svoboda 1967.
Filipcová, B. a kol.: *Volný čas Ostrava I.-VII.* Praha, Sociologický ústav 1970.
Chyba, A.: *Postavení dělnické třídy v kapitalistickém Československu*. Praha, Svoboda 1972.
Kadlecová, Z.: *Žena současnosti*. In: Z prů-

- zkumu mezi mladými ženami. Praha, FMPSV 1974.
Mikrocensus 1970. 3. díl. Praha, FSÚ 1972.
Minění žen o zaměstnání, domácnosti, rodině. I.-II. Praha, ÚVVM 1972.
O rodině a přátelství. Praha, ÚVVM 1970.
Tomášek, P. - Valná, S.: *Formovanie socialistického spôsobu života a rodinný život z hľadiska využívania voľných sobot*. Bratislava, VÚŽÚ 1974.
Sčítání 1950, 1961, 1970. Pramenné publikace SSÚ a FSÚ.
Soupis obyvatelstva v Československu v letech 1946 a 1947. Praha, SÚS 1951.
Statistická ročenka CSSR 1974. Praha, SNTL 1974.
Setření o využití času 1961 a 1967. Pramenné publikace FSÚ.
Szalai, A. ed.: *The Use of Time. Daily activities of urban and suburban population in twelve countries*. Haag-Paris, Mouton 1972.
Vybavenost domácností CSSR některými předměty dlouhodobé spotřeby. Praha, Výzkumný ústav obchodu 1973.

Резюме

Вечерник И. - Витечкова Я.: Изменения в некоторых условиях и чертах образа жизни трудящихся женщин в ЧССР

Социалистическое развитие включает и устранение всех классово обусловленных неравенств в общественном положении мужчин и женщин. Это сложный и длительный процесс, осуществляющийся постепенно в разных плоскостях и вызывающий новые проблемы, так как по существу дело в создании нового равновесия между полами.

Основой изменений в образе жизни является включение женщин в общественный труд, осуществляющееся по трем отчасти параллельным, отчасти последовательным линиям — по линии распространения включения женщин в народное хозяйство, по линии повышения их квалификации и профессионализации женского труда, связанной с общими изменениями его объективных характеристик и общественной оценки. С этим связано и углубление участия в общественном управлении.

Значительные изменения произошли и в области брака и материнства. Женщины раньше вступают в брак, у них меньше детей а рождение их сосредоточивается на раннем этапе супружеской жизни. Таким образом длительный период жизни освобождается от давления родительских обязанностей и появляется проблема, как использовать этот временной сдвиг для повышения уровня включения женщин в экономическую и общественную жизнь. Динамична, конечно, и структура семейных функций, в которой заметен сдвиг в сторону воспитательного воздействия и совместного использования свободного времени.

Домашний труд остается еще крупнейшей статьей в бюджете времени женщин и источником существенных различий в использовании

времени между мужчинами и женщинами. Для рационального решения этого вопроса необходимо разбить «семейную роль» женщины на биологически данные и общественно обусловленные слагаемые. Перераспределение труда в семье — это лишь переходный этап развития. Перспективное решение заключается в общем уменьшении объема домашних работ, прежде всего путем перенесения их в сферу общественного труда.

Несмотря на постепенное выравнивание, у женщин пока все еще на треть меньше свободного времени, чем у мужчин, причем их деятельность гораздо больше связана с домом и семьей. Несоответствие между потребностями и возможностями приводит к некоторому напряжению, сказывающемуся в чувстве неудовлетворения своей культурной, спортивной и общественной деятельностью. Дифференцирующим фактором, который указывает направление развития, является уровень образования: с ростом образования меняется структура потребностей в направлении повышения роли общественной деятельности.

Происходящие изменения означают не только решение проблем неравенства между мужчинами и женщинами, но и появление новых проблем, на качественно более высокой основе. Предпосылкой их успешного решения является изучение всех основных характеристик положения женщин в целом, их взаимосвязей и взаимообусловленности, т. е. изучение всего изменяющегося образа жизни женщин, неотделимого от динамики образа жизни всего общества.

Summary

Večerník J. — Vítěčková J.: Changes in Certain Conditions and Characteristics of the Working Women's Way of Life in Czechoslovakia

Socialist development involves the elimination of all class-determined inequalities in the social position of men and women. This is a complex and long-termed process gradually evolving on various levels and calling forth specific problems due to the fact that, in substance, it implies the establishment of a new balance between the sexes.

The source of changes in the way of life is the participation of women in social labour, taking place in three successive and simultaneously parallel processes — in increasing their economic involvement, in raising their qualification and in the professionalization

of women's work connected with general transformations of its objective characteristics and social evaluation. This is also in connection with their growing participation in social management.

Extensive changes have taken place in the area of marriage and parenthood. Women marry earlier and have fewer children whose coming is concentrated into the early phases of married life. This gives rise to a long life period freed of the pressure of parental duties, and to the hence ensuing problems connected with the use of this time shift for the purpose of achieving a higher integration of women into economic and social life. The dynamics, of course, manifests itself also in the structure of family functions promoting the growth of educational influence and spending leisure in common.

Home work continues to weigh most heavily on the woman's time budget and represents the source of a substantial difference in the ways in which men and women spend their time. The decomposition of the woman's "family role" into its biologically determined and socially conditioned components is a precondition of a rational solution. The redivision of work in the family is only a transitory developmental phase: it is the decrease in the total volume of this work and primarily its shift into the sphere of social labour that offer a perspective way out.

In spite of a gradual levelling, women enjoy by one third less leisure than men. Their activities are far more narrowly connected with the flat and the family. The discrepancy between needs and possibilities gives rise to a tension manifesting itself in the feeling of dissatisfaction with cultural, sporting and social activities. Education is the differentiation factor indicating perspective developmental trends; its growth is accompanied by a restructuralization of needs in the sense of an increasing social participation.

The changes under way imply not only the solution of the main problems connected with the inequality of men and women but also the rise of new problems on a qualitatively new basis. A precondition of their successful solution is the study of all important dimensions of the women's position in their complex, in their interconnections and mutual conditioning — i.e. of the women's entire changing way of life; and this is inseparable from the dynamics of the way of life of the whole society.